

ایران‌شناسی و ایران‌شناسان برجسته در پاکستان طی قرن بیستم میلادی

سید مرتضی موسوی

مدیر فصلنامه دانش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان - اسلام‌آباد

مقدمه

ایران‌شناسی در سرزمین پاکستان به همان اندازه قدمت و سابقه دارد که سلطه و سیطره مسلمانان در این صفحات شبه‌قاره برای نخستین بار برقرار شده، و برای قرن‌های متمادی، ادامه داشته است. خود محمد بن قاسم، قبل از ورود به این آب و خاک، متصدی امور حکومت فارس و مقیم شیراز بوده است. بنابراین می‌توان گفت که ایران‌شناسی در پاکستان در حدود سیزده قرن سابقه دارد، به همین دلیل کلیه مورخان، متصوفان، سخنوران، نویسندگان و تذکره‌نگاران که به زبان فارسی آثاری از خود باقی گذاشته‌اند را به‌نحوی می‌توان به‌عنوان ایران‌شناس قلمداد نمود؛ اما در این مقاله کوشش می‌شود که ایران‌شناسان قرن بیستم میلادی را با ارزیابی آثار علمی، پژوهشی و ادبی و همچنین خدمات آموزشی آنان معرفی نمود.

پیش از پرداختن به موضوع، ملاک کار این پژوهش یعنی افرادی که به‌عنوان خدمتگزاران ایران‌شناسی در پاکستان قلمداد شده‌اند را در ذیل می‌آوریم:

۱- متولد و متوفی در پاکستان

۲- متولد در خارج از پاکستان اما اقامت ممتد در پاکستان

۳- متولد در پاکستان اما اقامت ممتد در خارج از پاکستان

۴- فوت در قرن بیستم میلادی

اینک شمه‌ای از احوال و آثار و خدمات علمی چند تن از ایران‌شناسان برجسته که در صحنه ایران‌شناسی در پاکستان طی یک قرن اخیر سهم شایانی دارند، به‌طور مجمل در این مقاله منعکس می‌گردد.

میرزا قلیچ‌بیگ (۱۹۲۹-۱۸۵۳م)

از حیث علمی و ادبی، یکی از راه‌های مهم شناخت مناطق و سرزمین‌ها از نوباوگانی است که در آغوش آن سرزمین پرورش یافته‌اند. شبه‌قاره جنوب آسیا نوابی مثل امیرخسرو، فیضی فیاضی، اکبرآبادی، اسدالله غالب و علامه اقبال را طی قرن‌های متمادی تحویل جامعه ادبی و شعری به‌ویژه به زبان فارسی داده و هم اکنون تاریخ ادبیات فارسی را بدون ذکر نام شخصیت‌های فوق نمی‌توان به سلک نگارش درآورد. شخصیت علمی و ادبی میرزا قلیچ‌بیگ مظهر ارتقاء و توسعه ادبیات فارسی و سندهی در سرزمین مهران پاکستان است. سال ولادت نابغه شهیر ۱۸۵۳م و تاریخ ارتحالش نیز ۱۹۲۹م است. ثمره طی زندگانی ۷۷ ساله او، تصنیف و تألیف و ترجمه در حدود ۴۵۷ کتاب، رساله و اثر به زبان‌های فارسی، سندهی، اردو، انگلیسی و کارهای علمی به زبان‌های عربی، بلوچی و سایر السنه، اعجاب‌آور است.

از بیست و دو اثر که میرزا قلیچ‌بیگ به زبان فارسی تألیف و تصنیف نمود، یکی گرجی‌نامه است که در ۱۳۸۰ش با تصحیح و تنقیح خانم فائزه زهرا میرزا، نتیجه میرزا قلیچ‌بیگ، استادیار زبان و ادبیات فارسی در دانشکده دخترانه مارگلای اسلام‌آباد، و با راهنمایی دانشمند گرامی محمد حسین تسبیحی توسط مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام‌آباد چاپ و منتشر گردیده است.

میرزا قلیچ‌بیگ در سال ۱۸۵۳م مطابق با ۱۲۷۰ق در محله تندو توروئی حیدرآباد سند چشم به جهان گشود. وی تحصیلات متداول را در زادگاهش در مکتب و مدرسه اکتساب نمود و اغلب تلمذ وی از پدرش بوده است. از هفت سالگی به فکر سخن پرداخت. از لحاظ تسلیم به السنه شش‌گانه فارسی، عربی، انگلیسی، سندی و بلوچی و اردو و کثرت آثار منظوم و منثور و تراجم، میرزا قلیچ در تاریخ ادبی مشرق زمین کم‌نظیر بوده است.

بی‌مناسبت نیست در این مرحله تذکری از این واقعیت بشود که از ۲۲ کتاب فارسی از آثار میرزا قلیچ‌بیگ، گرجی‌نامه دومین کتاب فارسی اوست که ۷۳ سال پس از درگذشت این نویسنده و سخنور برجسته منتشر گردید. اولین کتاب فارسی وی به‌نام *مفتاح‌القرآن*، در حین حیات میرزا قلیچ‌بیگ به چاپ رسیده بود. همین امر نشان می‌دهد که هزاران نسخ خطی که در پاکستان و سایر کشورهای منطقه در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی موجود است، نیاز به ارزیابی علمی از ناحیه محافل صلاحیت‌دار داشته و دارد تا به حفظ و توسعه میراث مشترک خدمتی ارزنده انجام شود، بدین معنی که طی سال‌های آتی اگر نشر همه آثار علمی به زبان فارسی امکان‌پذیر نباشد، حداقل مهم‌ترین آثار متفکران، مورخان، نویسندگان و سخنوران سرزمین‌های پهناور، بتواند به چاپ برسد و مورد استفاده علاقه‌مندان قرار گیرد.

میرزا قلیچ‌بیگ در هنگام استخدام دولتی نخست به‌صورت معلم زبان فارسی در دبیرستان دولتی حیدرآباد سند به مدت شش سال مشغول به تدریس گردید. آنگاه در امتحان مسابقه‌ای اداره مالیاتی دولت شرکت نمود و در حدود سی و یک سال در این زمینه منشأ خدماتی بود، تا اینکه در ۱۹۱۰م به افتخار بازنشستگی نائل آمد. از طرف دولت وقت در سال ۱۹۰۶م مدال قیصر هند به وی اعطاء شد و بعدها در ۱۹۲۴م به‌عنوان شمس‌العلماء ملقب گردید. اینک نگاهی به شماره مؤلفات و آثار میرزا قلیچ‌بیگ به زبان‌های مختلف:

الف- ادبیات سندی ۳۸۵ اثر

ب- ادبیات انگلیسی ۴۱ اثر

ج- ادبیات فارسی ۲۲ اثر

د- ادبیات اردو ۵ اثر

هـ- ادبیات عربی ۳ اثر

و- ادبیات بلوچی ۱ اثر

و جمعاً ۴۵۷ اثر

میرزا قلیچ‌بیگ غیر از زبان‌هایی که به آنها آثاری تصنیف، تألیف و یا ترجمه کرد، به زبان‌های ترکی و گجراتی و مراهمتی نیز آشنایی داشت. در ادبیات سندی در موضوعات متنوعی، آثاری از خود باقی گذاشته که شامل تاریخ، فلسفه، جغرافیا، ریاضی، زبان‌شناسی، دستور زبان، نمایشنامه و رمان‌نویسی، طب، اخلاق، نجوم، کشاورزی و نقد ادبی است و به همین دلیل او را به القاب سعدی سند و خیام سند و حتی شکسپیر سند یاد کرده‌اند.

میرزا قلیچ‌بیگ در صحنه ایران‌شناسی سهم شایانی دارد. او آثار علمی و ادبی برجسته فارسی را به زبان‌های متعددی از جمله انگلیسی و سندهی برگردانده و موجب ترویج و اشاعه ایران‌شناسی و فرهنگ ایران زمین در این دوران بوده است.

پروفسور شیخ محمد اقبال (م ۱۹۴۵م)

از استادان به‌نام زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پنجاب و رئیس اسبق دانشکده خاورشناسی، به‌علت معاصر بودن و همنامی با علامه محمد اقبال (م ۱۹۳۸م) در محافل علمی جهانی به‌درستی شناخته نشده است. وی مصحح راحة‌الصدور الراواندی است، که در اروپا منتشر گردید. همچنین کتاب وی *ایران به عهد ساسانیان* در دانشگاه‌های شبه‌قاره جزء مواد درسی بوده است. تعدادی از مقالات وی به فارسی و اردو پیرامون تبعات در زبان و ادب فارسی و ایران‌شناسی در مجله دانشکده خاورشناسی (اورینتل کالج میگزین) چاپ و منتشر شده است. وی پیش از استقلال پاکستان دیدارهای متعدد علمی از ایران داشته است و رابط مهمی در زمینه ایران‌شناسی در آن زمان در این منطقه از جهان بوده است.

پروفسور حافظ محمودخان شیرانی (۱۹۴۶-۱۸۸۰م)

استاد حافظ محمودخان شیرانی استاد اسبق دانشکده خاورشناسی است که در عین حال محقق، مصحح و سکه‌شناس طراز اول بوده است. او در تونک به دنیا آمد و با تکمیل تحصیلات متوسطه در شبه‌قاره در ۱۹۰۴م برای ادامه تحصیلات عالی رهسپار انگلستان شد و در لندن دوره‌هایی را در رشته حقوق، زبان عربی و فارسی گذراند. پس از درگذشت پدرش که جهت ادامه تحصیل از وی پشتیبانی می‌کرد، به خدمت شرکت لوزاک درآمد. در همان زمان اولین کتاب به نام طلوع و عروج اسلام اثر هنری استاب را توسط شرکت لوزاک به چاپ رسانید. در ۱۹۱۲م از طرف همان شرکت در هند مأموریت یافت. در ۱۹۲۲م به عنوان مربی زبان اردو به دانشکده اسلامیة لاهور پیوست. از ۱۹۲۰م در مجله مخزن و از سال بعد به طور مرتب مقالاتی علمی در زمینه ایران‌شناسی و ادب فارسی در مجله اردو منتشر می‌کرد. در سال ۱۹۲۵م در مجله دانشکده خاورشناسی نگارش و چاپ نتایج پژوهش‌های خود را آغاز کرد. دو اثر او تنقید شعر/العجم مؤلفه مولانا شبلی نعمانی و اردو در پنجاب تا سال ۱۹۲۸م چاپ و مورد توجه محافل علمی قرار گرفت. در ۱۹۳۳م تذکره مجموعه نعر را تصحیح و منتشر کرد. وی در سال ۱۹۴۰م به افتخار بازنشستگی نائل آمد. سال بعد کتابخانه شخصی خویش شامل ۲۱۰۰ نسخه خطی و ۱۷۰۰ جلد کتاب چاپی را به دانشگاه اهدا کرد. در ۱۹۴۲م به دهلی نقل مکان کرد و در ۱۵ فوریه ۱۹۴۶ با کسالت ضیق‌النفس بدرود حیات گفت. مقالاتی که در مدت ۴۱ سال (۱۹۰۵-۱۹۴۶) در مجله‌های علمی و ادبی مختلف پیرامون زبان و ادبیات فارسی و اردو و سایر موضوعات مورد علاقه انتشار داده بود، توسط نوّه او دکتر مظهر محمود شیرانی در ده مجلد تدوین و توسط انجمن ترقی ادب لاهور منتشر گردیده است. استاد شیرانی در زمینه شاهنامه فردوسی هم تتبعاتی انجام داد که در محافل ادبی مورد توجه قرار گرفت.

پروفسور مولوی محمد شفیع (۱۹۶۳-۱۸۸۳م)

دکتر مولوی محمد شفیع در زبان‌های فارسی و عربی تبحر داشت و در ایران‌شناسی و علوم اسلامی به مرتبه والایی رسیده بود. استاد بدیع‌الزمان فروزانفر در قصیده غزایی وی را ستوده که مطلعش این است:

دهر و دوران کم آورد فرزند چون محمد شفیع دانشمند

شرح احوال و آثار استاد شفیع را می‌توان در مقدمه مثنوی وامق و عذرای عنصری بلخی (م ۱۴۱۴ق) که توسط استاد تصحیح و در ۱۹۶۷م چاپ گردیده ملاحظه نمود. سایر آثار وی عبارتند از:

۱- *تنمّه صوان الحکمه از علی بن زید بیتهی*: ترجمه فارسی موسوم به *درةالاجبار*، تدوین و تحشیه، لاهور، ۱۹۵۱م.

۲- *مطلع السعدین مؤلفه عبدالرزاق سمرقندی* (قرن ۸ ه): تدوین و تحشیه با معانی و فرهنگ، لاهور، ۱۹۵۲م.

۳- *مکاتبات رشیدی از رشیدالدین فضل‌الله همدانی* (م ۷۱۸م): متن فارسی با تعلیقات مشروح، لاهور، ۱۹۵۳م.

۴- *تذکره میخانه از ملا عبدالنبی فخرالزمانی قزوینی*، متن با تعلیقات مشروح، لاهور، ۱۹۵۳م.

دکتر شفیع در ۱۹۵۳م ریاست اولین هیئت عالی‌رتبه فرهنگی پاکستان را که از ایران دیدن کرد، به‌عهده داشت که شامل ۱۴ تن از استادان برجسته ایران‌شناسی و ادب فارسی وقت از دانشگاه‌های پنجاب، سند، کراچی، پشاور و داکا بوده است.

استاد سید وزیرالحسن عابدی

استاد عابدی در بجنورد چشم به جهان گشود. تحصیلات عالی را در اوائل دهه ۱۹۵۰م در دانشگاه تهران داشت. چندین کتاب به تحقیق و تنقیح وی به چاپ رسیده که شامل گزیده‌هایی از متون فارسی غالب به مناسبت سده اسدالله غالب (م ۱۸۶۹م)، دیوان ابوالفیض فیضی فیاضی (م ۱۰۰۴ق) خسرو و شیرین سخن، منتخباتی از کلیات امیرخسرو دهلوی (م ۷۲۵ق) و مآخذ

مولوی در افکار اقبال به اردو و همچنین جلد اول فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه حافظ محمود شیرانی، انتخاب دبستان عجم در دو جلد، مقالات منتخب مجله دانشکده خاورشناسی در دو مجلد و کتابی در زمینه دستور زبان فارسی نیز شامل مؤلفات استاد عابدی است.

پیرحسام‌الدین راشدی (م ۱۹۸۲م)

یکی از شخصیت‌های منفرد پاکستانی در صحنه ایران‌شناسی، و ایران‌دوستی طی قرن بیستم میلادی، پیرحسام‌الدین راشدی، چشم و چراغ یکی از دودمان‌های اصیل سند و متصف به فضایل علمی و روحانی و معنوی بوده است. او به برکت ذوق سلیم و مطالعات وسیع، عالم و ادب‌شناس ممتاز زبان فارسی در این مرز و بوم بوده است. خدمات علمی پیر راشدی به حدی مورد توجه مقامات فرهنگی و دانشگاهی ایران قرار گرفت که در سال‌های آخر زندگانی، سفرهایی به ایران کرد که در یکی از این سفرهای رسمی که بنا به دعوت مقامات ایرانی صورت گرفت، دانشگاه تهران به وی دکترای افتخاری اعطاء نمود. کتابخانه شخصی پیر راشدی دارای نسخ خطی نادر و کمیاب و کتاب‌های چاپ شده ارزنده بوده که شهرت آن در سرتاسر محافل علمی خاورشناسی پیچیده بود. نگارنده در کتابخانه‌های خصوصی و شخصی در زمینه موضوعات مربوط به زبان و ادب فارسی و ایران‌شناسی کمتر کتابخانه دیگری در پاکستان را می‌شناسد که خاورشناسان باختری که به پاکستان سفر می‌کردند، علاقه ویژه جهت استفاده از آن نداشته باشند.

از تألیفات و انتشارات متعدد پیر راشدی، کتاب‌های نامبرده زیر، اغلب برای اولین بار چاپ و منتشر گردیده است:

- ۱- تذکرة الشعراء کشمیر اصلح میرزا با چهار ضمیمه (جمعاً در پنج مجلد).
- ۲- تذکرة ریاض العارفین تألیف آفتاب رای لکهنوی
- ۳- مثنوی مهر و ماه جمالی دهلوی (متوفی ۹۴۲ق) که در سال ۱۳۵۳ش به وسیله مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان چاپ و منتشر گردید.
- ۴- مقالات الشعراء از میرعلی شیرقانع تنوی، کراچی ۱۹۵۷م.

- ۵- مثنوی مظهر الآثار سروده شاه جهانگیر هاشمی کرمانی، حیدرآباد، ۱۹۵۷م.
- ۶- مثنویات و قصاید میرعلی شیرقانع تتوی، حیدرآباد، ۱۹۶۱م.
- ۷- مکی نامه میرعلی شیرقانع تتوی، حیدرآباد، ۱۹۶۳م.
- ۸- مثنوی چنینسرنامه از ادراکی بیگلری، حیدرآباد، ۱۹۶۴م.
- ۹- تحفه الکرام میرعلی شیرقانع تتوی، حیدرآباد، ۱۹۷۲م.

دکتر محمد بشیر حسین (م ۱۹۸۳م)

دکتر محمد بشیر حسین یکی از اساتید فاضل و محققان نامدار به‌شمار می‌رفت. در ۱۹۶۳م با نوشتن پایان‌نامه‌ای با موضوع فعل مضارع در زبان فارسی از دانشگاه تهران فارغ‌التحصیل گردید. نخست در کتابخانه موقوفه دیال سینگ لاهور به تحقیق و فهرست‌نگاری اشتغال داشت. آنگاه به گروه فارسی دانشکده خاورشناسی پیوست و در حین تدریس به کرسی استادی گنج‌بخش منسوب به علی بن عثمان هجویری، ارتقاء یافت. علاوه بر رساله دکتری از آثار دیگر بشیر حسین، فهرست‌های توصیفی کتابخانه‌های شخصی مولوی محمد شفیع و حافظ محمود شیرانی و تلفظ فارسی ایران (امروز) هستند که چاپ و منتشر شده است. این محقق برجسته بر اثر ابتلاء به سرطان خون در حدود پنجاه سالگی بدرود حیات گفت.

پروفسور سید محمد عبدالله (۱۹۸۶-۱۹۰۶م)

دکتر عبدالله تحصیلات و مطالعات عالی در سه زبان فارسی، عربی و اردو داشته است و مدت‌های مدیدی به تدریس و تحقیق مشغول بود. در حین تصدی به ریاست دانشکده خاورشناسی در ترویج زبان‌های شرقی از جمله در نهضت جایگزین ساختن زبان اردو به‌عنوان زبان رسمی در پاکستان به‌جای زبان انگلیسی که میراث دوره استعمار است، فعالانه سهیم و شریک بوده است. تتبعات گسترده وی در ادبیات فارسی به حدی بود که از مولوی‌شناسان و اقبال‌شناسان سرشناس عصر به‌شمار می‌رفت. مقالات علمی وی در باب شهرآشوب‌های فارسی و نظیری نیشابوری را می‌توان در مجموعه مقالات او مباحث (به اردو) ملاحظه کرد.

دکتر خواجه عبدالحمید عرفانی (۱۹۹۰-۱۹۰۷م)

دکتر عرفانی، دانشیار دانشکده دولتی کویته در دهه‌های ۱۹۳۰ و ۱۹۴۰م به مدت ۱۵ سال به تدریس مشغول بود. آنگاه برای دو سال و اندی به‌عنوان نماینده فرهنگی شبه‌قاره در مشهد به تدریس زبان انگلیسی اشتغال یافت. یک سال و نیم پس از تأسیس پاکستان، در ۱۹۴۹م به‌عنوان اولین وابسته فرهنگی و مطبوعاتی سفارت پاکستان در تهران اعزام گردید، و در حین مأموریت شش ساله اول توانست آثاری متعدد درباره مشاهیر شعر و سخن ایران و پاکستان منتشر سازد، از جمله:

۱- رومی عصر در شرح احوال و آثار علامه اقبال، تهران، ۱۳۳۰ش.

۲- شرح احوال و آثار ملک الشعراء بهار، تهران، ۱۳۳۴ش.

۳- انتخاب شعر فارسی معاصر جلد یکم (هفده شاعر).

انتخاب شعر فارسی معاصر جلد دوم (سیزده شاعر) لاهور، ۱۳۳۵ش.

۴- ایران صغیر یعنی تذکره شعرای فارسی کشمیر، تهران، ۱۳۳۵ش.

و آثار منتشر شده دیگر در ایران و پاکستان.

از سال ۱۹۵۶م به مدت دو سال و اندی مدیریت فصلنامه فارسی‌زبان هلال کراچی که از طرف اداره مطبوعات دولت پاکستان برای تشدید مناسبات فرهنگی میان دو کشور منتشر می‌شد را به‌عهده داشت و از سال ۱۹۵۸م مجدداً برای شش سال دیگر به سمت قبلی در تهران منصوب شد. در این دوره آثاری به شرح زیر از وی چاپ و منتشر گردید:

۱- داستان‌های عشقی پاکستان، تهران، ۱۳۴۰ش.

۲- سرود سرمد: در شرح احوال و آثار و انتخاب اشعار سید صادق سرمد، تهران، ۱۳۴۲ش.

دکتر عرفانی پس از مراجعت به وطن و تقاعد نیز سال‌ها به امر تدریس و تحقیق و نگارش مشغول بود و در این مدت نیز یازده کتاب دیگر به فارسی، انگلیسی و اردو منتشر ساخت. این دوبیتی سروده ملک‌الشعراء بهار بهترین معرف عرفانی ایران‌شناس است:

دوش آمد پی عیادت من	ملکی در لباس انسانی
گفتمش چیست نام پاک تو؟ گفت	خواجه عبدالحمید عرفانی!

پروفسور فیروزالدین رازی

استاد فارسی دانشکده دولتی لاهور، محقق، لغت‌شناس دارای چندین اثر علمی از جمله فرهنگ سه زبانه فارسی-انگلیسی و اردو که در دهه ۱۹۵۰م تدوین و منتشر نمود و در این رهگذر در پاکستان مبتکر به‌شمار می‌رود. او جهت تحقیق و تفحص در فرهنگ‌نویسی فارسی در سال ۱۹۵۰م به تهران سفر کرد و از محضر استادان مسلم ایرانی کسب فیض کرد. ملک‌الشعراء بهار آخرین غزل را در یک نشست علمی که به افتخار فیروزالدین رازی در تهران تشکیل شده بود قرائت کرد، مصرع اول آن بدین قرار است:

دارم به یاد این سخن از پیر می فروش

استاد رازی در زمینه فارسی‌آموزی نیز آثاری از خود باقی گذاشته است.

دکتر هرومل سدارنگانی (۱۹۹۲-۱۹۱۳م)

پژوهشگر برجسته شبه‌قاره، محقق ممتاز زبان و ادبیات فارسی و ادیب و سخنور نامی در تاریخ ۲۲ اکتبر ۱۹۱۳م در شهرک شهدادپور در بخش سانگه‌ر استان سند‌های در عشیره سدارنگانی متولد گردید. وی تحصیلات دبستانی و دبیرستانی را در زادگاه خود تکمیل نمود و جهت اخذ دانشنامه‌های کارشناسی و کارشناسی ارشد در دانشکده ناسیونال حیدرآباد، و دی. ج.، سند کالج کراچی، و اسماعیل کالج بمبئی، ثبت‌نام کرد. از محضر استادان نامور و ادبای سرشناس زبان‌های فارسی، انگلیسی و سندهی نیمه اول قرن بیستم در سند، دکتر هوتچند گربخشانی و دکتر عمر بن محمد داود پوتا کسب فیض کرد. پس از اخذ فوق لیسانس در زبان و ادبیات فارسی به‌عنوان مربی فارسی در دی. ج کالج آغاز خدمت نمود. در همین اثناء در ۱۹۴۶م با نوشتن پایان‌نامه سخنوران فارسی‌گوی سند به زبان انگلیسی موفق به اخذ دکترای زبان فارسی از دانشگاه بمبئی شد.

در ۱۹۴۷م پس از تجزیه شبه‌قاره به دو کشور، مثل برخی از دیگر ادیبان و معلمان هندوی معاصر، سدارنگانی به دهلی منتقل شد و در دانشگاه به امر تدریس و در برنامه‌های فارسی رادیو آغاز به فعالیت نمود که سال‌ها ادامه داشت. در ۱۹۵۷-۱۹۵۶ سدارنگانی با بورس دانشگاه تهران

به اخذ دکتری دانشکده ادبیات دانشگاه تهران موفق گردید و همان رساله انگلیسی دانشگاه بمبئی را با اضافه کلمه «هند» در موضوع و با ترجمه به فارسی به‌عنوان رساله دکتری تسلیم نمود. اما اهمیت تحقیق وی را محققان و پژوهشگران نیمه دوم قرن بیستم از جمله مؤلفان مطالب در دایرةالمعارف‌ها، و گردآورندگان نظیر دکتر ظهورالدین احمد (ادب فارسی پاکستان) و دکتر سبط حسن رضوی (فارسی‌گویان پاکستان) با استفاده و ارجاع مکرر مسجل ساخته‌اند. متن انگلیسی کتاب در سال‌های ۱۹۵۶م و ۱۹۸۷م دوبار توسط هیئت ادبی سندهی در کراچی / حیدرآباد، چاپ گردید در حالی که متن فارسی آن در تهران منتشر گردیده است.

دکتر سدارنگانی با آثار علمی متعددی که به زبان سندهی تصنیف، تألیف یا ترجمه کرد موجب تشدید و توسعه افکار استادان سخن نظیر حکیم سنایی، عطار نیشابوری، سعدی شیرازی، شیخ محمود شبستری، حافظ شیرازی، امیر خسرو دهلوی، مولانا جامی، عرفی شیرازی و غنی کشمیری در ادبیات سندهی گردیده است. اینک از چند اثر دیگر دکتر سدارنگانی اسم می‌بریم:

- ۱- شاه جو چونند شعر: اشعار منتخب شاه عبداللطیف، چاپ ۱۹۸۴م.
 - ۲- کنور پاژون یا تاریم: کتاب پژوهشی درباره شعر شاه عبداللطیف، چاپ ۱۹۸۴م.
 - ۳- مجموعه مقالات چاپ ۱۹۶۶م.
 - ۴- بابرنامه ترجمه سندهی.
 - ۵- امر او جان ادا- ترجمه.
 ۶. گرو گویند سنگه- ترجمه.
 ۷. سسی پنون- ترجمه.
 ۸. ولتول- ترجمه.
- سدانگانی در تاریخ ۶ دسامبر ۱۹۹۲ در ۷۹ سالگی در دهلی بدرود حیات گفت.

استاد میرزا مقبول بیگ بدخشانی (۱۹۹۳-۱۹۰۵م)

استاد بدخشانی در روستای مغلانوالی در بخش سیالکوت چشم به جهان گشود. با تکمیل تحصیلات کارشناسی ارشد در رشته ادب فارسی، در دانشکده‌های مختلف دولتی به امر تدریس

مشغول گردید. برای تهیه آثار و مقالات علمی قریحه خاصی داشت، به تهیه کتب درسی نیز توجهی می‌کرد، آثار مهم وی بدین قرار است:

- ۱- ادب نامه ایران (اردو) ۱۹۶۵م.
- ۲- تاریخ ایران از مادها تا ساسانیان (ایضاً) ۱۹۶۷م.
- ۳- تاریخ ایران از ظهور اسلام تا عصر حاضر (ایضاً) ۱۹۷۱م.
- ۴- ترجمه اردوی سکینه‌الاولیای داراشکوه لاهور ۱۹۷۱م.
- ۵- ادارت جلد چهارم تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند، دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۷۱م.
- ۶- تدوین مواد درسی کارشناسی فارسی انتخابی ۱۹۷۵م.

پروفسور محمد باقر (۱۹۹۳-۱۹۱۰م)

دکتر محمد باقر در دهکده‌ای در حوالی فیصل‌آباد به دنیا آمد. با اخذ کارشناسی ارشد فارسی از دانشگاه پنجاب جهت تکمیل دوره دکتری به انگلستان رفت. در حین تدریس در دانشکده خاورشناسی به ریاست گروه و سپس به ریاست دانشکده ارتقاء یافت. وی در حین حیات از برجسته‌ترین استادان فارسی نیم قرن اخیر پاکستان به‌شمار می‌رفت. از سال ۱۹۳۹م که برای اولین بار به ایران سفر کرده بود، ۲۵ دیدار از ایران داشته است.

۱۶ اثر تحقیقی و یکصد مقاله علمی از آثار ارزشمند اوست از جمله:

- ۱- لغت مدارالفاضل (در چهار مجلد) دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۵۳ تا ۱۹۷۰م.
- ۲- تدوین و تصحیح دیوان جویای تبریزی (م ۱۱۱۸ه)، لاهور، ۱۹۷۱م.
- ۳- احوال و آثار و افکار علامه اقبال (به اردو و انگلیسی) در دو مجلد ۱۹۸۱ و ۱۹۸۵.
- ۴- تذکره مخزن‌الغرائب (پنج جلد) تألیف ۱۲۱۸ه/ ۱۸۰۳م، دو جلد اول را دانشگاه پنجاب و ۳ جلد دیگر را مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان منتشر کرده است. ۱۹۶۹ تا ۱۹۹۴م.
- ۵- تاریخ پنجاب (فارسی) مؤلفه ۱۸۴۰م، آکادمی ادبی پنجابی، لاهور، ۱۹۷۲م.
- ۶- مسافرت‌ها و ایام البیرونی (انگلیسی) اداره تحقیقات دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۷۵م.
- ۷- درفش کاویانی نوشته میرزا غالب، لاهور، ۱۹۶۹م.

۸- تاریخ گذشته و حال لاهور (انگلیسی) ۱۹۸۴م.

امتیاز دیگر پروفیسور باقر تربیت و پرورش شاگردان و همکاری برجسته نظیر دکتر عبدالشکور احسن، دکتر ظهورالدین احمد، دکتر آقا یمین‌خان، دکتر محمدظفرخان، دکتر عبدالحمید یزدانی، دکتر سید محمد اکرم، دکتر آفتاب اصغر، دکتر انعام الحق کوثر، دکتر محمد بشیر حسین، دکتر نسرین اختر ارشاد، استادان و رؤسای سابق گروه فارسی دانشکده خاورشناسی و دانشکده‌های دولتی و صدها نفر مروجان فارسی در سطح کشور طی دهه‌های اخیر است.

دکتر محمد ریاض (۱۹۹۵-۱۹۳۵م)

دکتر محمد ریاض در دهکده‌ای در حومه شهرک بیلاقی مری واقع در شمال اسلام‌آباد متولد گردید. تحصیلات کارشناسی ارشد را در دانشگاه کراچی و دوره دکتری را در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران با گذراندن پایان‌نامه‌ای درباره شرح احوال و آثار میرسیدعلی همدانی داشته است. دکتر ریاض نخست امر تدریس را در دانشکده‌های خصوصی و دولتی کراچی و اسلام‌آباد برای چند سال ادامه داد تا اینکه در دانشگاه آزاد علامه اقبال برای مدیریت گروه اقبال‌شناسی در ۱۹۸۰م منصوب گردید. از سال ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۶ش در دانشگاه تهران به تدریس اردو و پاکستان‌شناسی مأموریت داشت. او یکی از پرکارترین استادان فارسی بود که چندین کتاب به فارسی و اردو و همچنین صدها مقاله چاپ و منتشر ساخت. برخی از آثار او بدین قرار است:

- ۱- تدوین و تحشیه کلیات فارسی شبلی نعمانی، اسلام‌آباد، ۱۹۷۶م.
- ۲- اقبال و دیگر شعرای فارسی‌زبان (تذکر از هفتاد سخنور با نظرهای اقبال) به فارسی اسلام‌آباد، به اردو لاهور، ۱۹۷۷م.
- ۳- کشف‌الابیات اقبال، اسلام‌آباد، ۱۹۷۷م (با همکاری دکتر صدیق شبلی).
- ۴- احوال و آثار میرسیدعلی همدانی، اسلام‌آباد، ۱۹۸۵م.
- ۵- کتاب‌شناسی اقبال (فارسی) اسلام‌آباد، ۱۹۸۶م.
- ۶- یادداشت‌های پراکنده علامه اقبال (ترجمه فارسی) ایضاً ۱۹۸۹م.
- ۷- تدوین و تصحیح کلیات فارسی اقبال (با همکاری دو استاد دیگر) لاهور، ۱۹۹۰م.

دکتر سید سبط حسن رضوی (۱۹۹۷-۱۹۲۷م)

دکتر رضوی در لکهنو متولد شد. تحصیلات را تا سطح کارشناسی ارشد در ۱۹۵۰م تکمیل کرد و به پاکستان رفت. نخست برای مدتی در مدرسهٔ ایرانیان کراچی، تصدی مدیریت داشت. در ۱۹۵۶م به مدت شش ماه در دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه تهران مشغول تحصیل بود، اما در همین اثناء با استخدام در دانشکده‌های دولتی به کشور مراجعت نمود. در سال ۱۹۶۵م برای گذراندن دورهٔ دکتری دانشکدهٔ ادبیات با بورس تحصیلی به تهران رفت و با تدوین پایان‌نامهٔ فارسی‌گویان معاصر پاکستان (از گرامی تا عرفانی ۷۴ سخنور) فارغ‌التحصیل شد و امر تدریس را تا سن تقاعد در دانشکدهٔ دولتی راولپندی ادامه داد. آنگاه به مدیریت مجلهٔ دانش، فصلنامهٔ ریزنی فرهنگی و بعداً مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان در اسلام‌آباد، منصوب شد. وی تا پایان عمرش بدین طریق به ترویج فارسی همت می‌گماشت. رسالهٔ وی توسط مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد چاپ و منتشر گردید. وی در تاریخ ادبیات فارسی مسلمانان شبه‌قاره، چاپ دانشگاه پنجاب نیز در این زمینه مقالهٔ مبسوطی به اردو نوشته است. تعدادی از مقاله‌های وی در مجله‌های فارسی‌زبان هلال، پاکستان مصور، دانش و برخی از نشریات ایرانی منتشر گردیده است. او برای سال‌های متمادی با تشکیل جلسات ادبی و فرهنگی به اهتمام انجمن فارسی اسلام‌آباد/ راولپندی به گسترش و ترویج فارسی گفتاری نیز منشأ خدماتی بوده است. غیر از ایران‌شناسی در رشتهٔ اسلام‌شناسی نیز فعالیت‌هایی داشت. روانش شاد.

پروفسور غلام سرور (۱۹۹۸-۱۹۰۹م)

دکتر غلام سرور در ۱۷ اوت ۱۹۰۹م در دهستان کالس در بخش چکوال (پنجاب) متولد گردید. تحصیلات دبیرستانی را در موطن خود و تحصیلات متوسطه، کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری را به‌ترتیب در سال‌های ۱۹۲۸م، ۱۹۳۰م، ۱۹۳۲م و ۱۹۳۶م در دانشگاه اسلامی علیگر تکمیل کرد. وی رسالهٔ دکتری را دربارهٔ تاریخ شاه اسماعیل صفوی به انگلیسی نوشت و در حین پژوهش در ۱۹۳۳م برای مدتی در حدود یک سال به ایران سفر کرد و از کتابخانه‌های تهران و چند شهر دیگر و استادان و صاحب‌نظران وقت ایران کسب فیض نمود. مسافرت دوم وی به

ایران به‌عنوان عضو هیئت فرهنگی پاکستان در سال ۱۹۵۳م انجام گرفت که به ریاست دکتر مولوی محمد شفیع به دعوت مقامات مربوطه ایران انجام گرفت. دکتر غلام سرور پس از اخذ دانشنامه فوق دکتری با تنظیم رساله‌ای درباره تاریخ شاه طهماسب صفوی در سال ۱۹۳۹م، به‌عنوان مربی زبان فارسی به دانشگاه اسلامی علیگر پیوست. وی این خدمت آموزشی را تا تأسیس پاکستان ادامه داد و آنگاه به موطن خود کالس منتقل گردید و مدتی یک کالج نویناد خصوصی را اداره کرد و از سال ۱۹۵۰ الی ۱۹۵۵ در دانشکده اردوی کراچی سمت دانشیاری و مدیریت گروه فارسی را به‌عهده داشت. با تأسیس گروه آموزشی فارسی در دانشگاه کراچی، به ریاست گروه آموزشی فارسی منصوب و تا بازنشستگی به تدریس و آموزش اشتغال داشت. یکی از کارهای برجسته استاد غلام سرور در دهه ۱۹۵۰م تدوین و انتشار کتب درسی دبیرستانی و دانشگاهی است که هنوز هم شامل برنامه دروسی است که اسامی آنها بدین قرار است:

- ۱- حرف نو، بخش یکم، منتخباتی از نثر قدیم و جدید، برای دوره متوسطه.
 - ۲- حرف نو، بخش دوم منتخباتی از نثر قدیم و جدید، برای دوره متوسطه.
 - ۳- نقش تازه، بخش یکم منتخباتی از نثر قدیم و جدید، برای دوره کارشناسی.
 - ۴- نقش تازه، بخش دوم منتخباتی از نثر قدیم و جدید، برای دوره کارشناسی.
 - ۵- آثار جاویدان، گزینشی از آثار نویسندگان معاصر ایران برای دوره کارشناسی ارشد.
 - ۶- افکار جاویدان، گزینشی از اشعار فارسی معاصر برای دوره کارشناسی ارشد.
- استاد غلام سرور در حین انجام تدریس در دانشگاه به امر تحقیق و پژوهش توجهی خاص داشت. مقاله‌های علمی وی در مجله‌های فارسی‌زبان هلال، و صدای پاکستان مرتب منتشر می‌گردید.

پس از بازنشستگی غلام سرور به کار سنگین تصحیح و تدوین مقدمه جواهرالاولیاء و جواهرالاولیاء همت گماشت که هر دو جداگانه به‌وسیله مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان چاپ و منتشر گردید. سایر آثار منتشر شده غلام سرور بدین قرار است:

- ۱- گل‌های بهار، انتخابی از شعرای معاصر ایران، چاپ علیگر، ۱۹۴۵م.

- ۲- سخن نو در سه جلد، منتخباتی از نثر فارسی معاصر، چاپ علیگر، ۱۹۴۷م.
 - ۳- تاریخ ایران قدیم (اردو) از دوره اساطیری تا دوره ساسانیان، چاپ کراچی.
 - ۴- دستور زبان فارسی (اردو).
 - ۵- تاریخ زبان فارسی جلد اول.
 - ۶- فهرست توصیفی نسخه‌های خطی عربی و فارسی کتابخانه اُچ شریف گیلانی در بخش بهاولپور، ۱۹۶۰م.
 - ۷- خلاصه‌الفاظ جامع‌العلوم (ملفوظات حضرت جلال‌الدین بخاری) اسلام‌آباد، ۱۹۹۲م.
- چندین کتاب دیگر به زبان اردو، انگلیسی و فارسی از آثار استاد وجود دارد که تا به حال منتشر نشده است. اگر ده‌ها مقاله که استاد برای مجله‌های اردو، فارسی و انگلیسی نوشته بود و همچنین ده‌ها گفتار رادیویی که در ضمن ایران‌شناسی و زبان و ادبیات فارسی نوشته و در برنامه زبان فارسی رادیو پاکستان خود پخش نموده است را در نظر بگیریم، می‌توان گفت که پشتکار استاد اعجاب‌آور بوده است.
- اما یکی از ویژگی‌های منحصر به فرد استاد غلام سرور، تربیت و راهنمایی دو الی سه نسل از شاگردانی برجسته در علیگر و کراچی است که شامل دکتر سید محمد، رئیس سابق دانشگاه اسلامی علیگر، دکتر تنزیل الرحمن، قاضی بازنشسته دادگاه عالی سند و رئیس سابق شورای ایدئولوژی اسلامی پاکستان، آقای ممتاز علوی سفیر سابق پاکستان، دکتر سید مطیع‌الامام مرحوم استاد و رئیس سابق گروه آموزشی فارسی دانشگاه کراچی، دکتر ابوسعید نورالدین (داکا)، دکتر عابد علی‌خان استاد و رئیس بازنشسته گروه آموزش فارسی دانشگاه کراچی، دکتر محمد ریاض مرحوم، استاد و رئیس اسبق گروه اقبال‌شناسی دانشگاه آزاد علامه اقبال اسلام‌آباد، دکتر سبط حسن رضوی مرحوم، استاد گروه فارسی دانشکده دولتی راولپندی و مدیر اسبق فصلنامه دانش، دکتر سید علی‌رضا نقوی رئیس سابق بخش فارسی و حقوق اسلامی اداره تحقیقات اسلامی اسلام‌آباد، دکتر صغری بانو شکفته، استاد و رئیس سابق گروه فارسی دانشگاه ملی زبان‌های نوین اسلام‌آباد، دکتر طاهره صدیقی استاد و رئیس سابق گروه فارسی دانشگاه کراچی، دکتر ساجدالله تفهیمی استاد و رئیس سابق گروه فارسی دانشگاه کراچی، دکتر اطاعت یزدان دانشیار سابق

فارسی دانشگاه پیشاور، پیشاور، دکتر حسین جعفر حلیم دانشیار بازنشسته فارسی دانشگاه کراچی، نگارنده و ده‌ها تن دیگر که در صحنه آموزش و ترویج زبان و ادبیات فارسی و توسعه ایران‌شناسی، فارسی‌نویسی و کارهای علمی و انتشاراتی سهم شایان دارند. استاد در ۱۹۹۸م به رحمت ایزدی پیوست، روانش شاد!

پروفسور سید مطیع‌الامام (۱۹۹۹-۱۹۱۹م)

دکتر سید مطیع‌الامام خواهرزاده سید حسین امام (متوفی ۱۹۸۵م) یکی از همکاران قائد اعظم در نهضت استقلال‌طلبی پاکستان، در سال ۱۹۱۹م در پتنه (بهار) متولد گردید. تحصیلات دانشگاهی را با اخذ فوق‌لیسانس در رشته‌های اردو و فارسی در سال ۱۹۴۳م به پایان رسانید و از ۱۹۴۴ الی ۱۹۴۸م در دانشکده محلی به تدریس اردو و فارسی مشغول شد. پس از انتقال به کراچی از سال ۱۹۵۲ تا ۱۹۵۵م در دانشکده اسلامی به تدریس فارسی مشغول بود و در ۱۹۵۵م موقعی که بخش فارسی در دانشگاه کراچی تأسیس گردید، به‌عنوان استادیار به گروه فارسی پیوست. در حین ۲۴ سال خدمت به رتبه استادی ارتقاء یافت، و در سال‌های ۱۹۷۴-۱۹۷۲ و ۱۹۷۹-۱۹۷۸ ریاست گروه آموزشی فارسی را نیز به‌عهده داشت. در حین تدریس با تنظیم پایان‌نامه‌ای به فارسی با عنوان شیخ شرف‌الدین یحیی منیری و سهم او در نشر متصوفانه فارسی در سال ۱۹۶۵م به دریافت درجه دکتری از دانشگاه کراچی نائل آمد. این رساله به‌وسیله مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان چاپ و منتشر گردیده است. اثر مهم او فهرست میکروفیلم‌های مخطوطات مربوط به سلسله فردوسی (به زبان انگلیسی) در سال ۱۹۶۹م چاپ گردید. مقالات تحقیقی وی به فارسی در ماهنامه‌های وحید و مهر چاپ تهران و به اردو در مجله‌های شوق و تاج چاپ کراچی منتشر شده است. استاد دکتر مطیع‌الامام در ۱۹۹۹م دعوت حق را لبیک گفت.

نتیجه‌گیری

در این مقاله ۱۷ نفر ایران‌شناس پاکستان معرفی گردیده‌اند که طی قرن بیستم میلادی می‌زیستند و مصدر و منشأ خدمات ارزنده در صحنه ایران‌شناسی بوده‌اند. در حالی که از معرفی ده‌ها

ایران‌شناس سرشناس پاکستانی که در همان قرن متولد گردیدند و در قرن بیستم و یکم میلادی در قید حیات هستند و خدمات علمی ایشان بسیار ارزنده بوده و کماکان ادامه دارد، در این مقاله به دلیل ترس از اطالۀ کلام بیش از حد معمول، احتراز نموده‌ایم که شامل استادان، نویسندگان و مؤلفان متعدد رشته ایران‌شناسی نظیر پروفیسور دکتر عبدالشکور احسن، دکتر ظهورالدین احمد، دکتر وحید قریشی، دکتر سید محمد اکرم، دکتر انعام‌الحق کوثر، دکتر نبی‌بخش قاضی، پروفیسور دکتر نبی‌بخش بلوچ، دکتر محمد ظفرخان، دکتر آقا یمین‌خان، دکتر سید علی‌رضا نقوی، دکتر عبدالحمید یزدانی، دکتر صغری بانو شکفته، دکتر آفتاب اصغر، دکتر نسرین اختر ارشاد، دکتر ک. ب. نسیم، دکتر ظهیر احمد صدیقی، دکتر غلام مصطفی خان، دکتر ریاض الاسلام، دکتر ساجدالله تفهیمی، پروفیسور حضور احمد سلیم، دکتر سلطان الطاف علی، دکتر محمد صدیق شبلی، دکتر شمیم محمود زیدی، دکتر محمد سلیم اختر، دکتر روشن‌آرا بیگم، دکتر طاهره صدیقی، دکتر کلثوم سید (م ۲۰۰۱م)، دکتر سید سراج‌الدین، دکتر گوهر نوشاهی، دکتر مهرنور محمد، و نگارنده این مقاله و ایران‌شناسان دیگر است که همه آنان در نیمه اول قرن بیستم میلادی به دنیا آمدند و تحصیلات عالیه در رشته زبان و ادبیات فارسی و یا رشته‌های مربوط به ایران‌شناسی را در اروپا، ایران یا پاکستان تکمیل نموده‌اند و به امر ترویج رشته ایران‌شناسی مشغول گردیدند. در اینجا تذکر این نکته شایسته خواهد بود که تربیت‌شدگان برخی از همین اساتید که در حال حاضر در سطح دانشگاه‌های پاکستان به امر تدریس اشتغال دارند و در عین حال به تدوین و تصحیح متون ایران‌شناسی و تحقیق و پژوهش نیز عنایت کافی می‌نمایند، مثل دکتر محمد سلیم مظهر، دکتر معین نظامی، دکتر محمد ناصر، دکتر نجم‌الرشید، دکتر محمد فرید، دکتر ریحانه افسر، دکتر شهلا سلیم نوری، دکتر عصمت نسرین، دکتر سرفراز ظفر، دکتر انجم حمید، دکتر غلام ناصر مروت، پروفیسور شرافت عباس، دکتر عارف نوشاهی، و سایرین، علاوه بر خدماتی ارزنده که تاکنون انجام داده‌اند، انتظار می‌رود که طی سال‌های آینده ان‌شاءالله در ترویج رشته ایران‌شناسی در پاکستان سهم شایانی خواهند داشت. در این رهگذر همکاری‌های نهادهای علمی و پژوهشی ایران به‌ویژه بنیاد ایران‌شناسی با مؤسسه‌های علمی و پژوهشگران پاکستانی در بالا بردن سطح نتایج پژوهشی و نشر و اشاعۀ آثار تحقیقی مؤثر خواهد بود. شایسته خواهد بود که جهت ایجاد

هماهنگی مطالعات ایران‌شناسی در این منطقه از دنیا، مسئولیت برنامه‌های پژوهشی بنیاد ایران‌شناسی با فراهم نمودن تسهیلات و امکانات لازم به مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان داده شود. این مرکز کتابخانه عظیمی بالغ بر ۲۲ هزار نسخ خطی و ۴۴ هزار کتاب چاپی دارد که تعداد قابل توجهی از آنها کمیاب است، و می‌توانند مصدر و منشأ پژوهش‌های گسترده‌تر برای همکاران ایران‌شناس و پژوهشگران متعدد در زمینه ایران‌شناسی گردد.

منابع

- بانک اطلاعات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، *زبان فارسی در پاکستان* (نام و نشانی استادان فارسی)، اسلام‌آباد، ۱۳۷۷ش.
- عرفانی، خواجه عبدالحمید، *اقبال ایران (اردو)*، سیالکوت، ۱۹۸۶م.
- فصلنامه «دانش»، شماره مشترک ۷-۵ و شماره‌های ۱۳، ۳۶، ۵۱، ۵۳ و شماره مشترک ۵۵-۵۴ اسلام‌آباد.
- مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، *مجموعه سخنرانی‌های نخستین سمینار پیوستگی‌های فرهنگی ایران و شبه‌قاره*، اسلام‌آباد، ۱۹۹۳م.
- میرزا، فائزه زهرا، *گرجی‌نامه*، گردآورده شمس العلماء میرزا قلیچ بیگ، اسلام‌آباد، ۲۰۰۱م.
- نگارنده، یادداشت‌های شخصی.